

מפעל המילון ההיסטורי

תולדות המפעל ותכניותיו לעתיד

אברהם טל

תכליתו של המילון ההיסטורי להציג כל מילה בעברית בגלגולי הוראותיה ובהתפתחות צורותיה. היזמה לייסוד המילון עלתה בימי נשיאותו של פרופ' **נפתלי הרץ טור-סיני**, נשיאה הראשון של האקדמיה. לימים נתכוננה מועצה שביררה את היקף המילון העתידי לקום, וקבעה אותו לספרות העברית שלאחר המקרא, כלומר למן המאה השנייה לפני מניין האומות ועד קום מדינת ישראל – תקופה של כאלפיים ומאתיים שנה. בראש המפעל עמד פרופ' **זאב בן-חיים**. הוא יסד אותו, טיפח אותו, קבע את דרכי פעולתו והכשיר חבורה מעולה של עובדים.

ראשיתו של המפעל בהכנת קטלוג של כל היצירה הכתובה עברית על כל ענפיה – הכתובות, המטבעות והתעודות של ימי הבית השני, מגילות ים המלח, חיבורי ההלכה והמדרש מימי התנאים והאמוראים, ספרות החכמה והמוסר, תפילות ופיוטי העבודה בבית הכנסת, ספרות הגאונים על פירושי המקרא והשאלות והתשובות שלה. רבות טרחו מלומדים כדי ללקט כל מידע על אוצר הספרות היהודית ולהעלות כל חיבור, בין גלוי ומצוי בכל מקום שחיים יהודיים תוססים בו, בין עלום ונשכח שדורות זנחוהו ולא נודע אלא זכרו מחיבורים אחרים. הקטלוג הזה, שאין דוגמתו בעולם, נתכנס ב"ספר המקורות", והוא שהנחה את עובדי המילון בליקוט החיבורים ובסידורם לפי סדר הזמנים, ובעריכתם לפי איכות מסירתם ממעתיק למעתיק.

צילומים מכל הספריות בעולם ופרסומים מדעיים של מלומדים מכל האומות כונסו במדפי האקדמיה, וחבורת מלומדים טרחה בהפקת קונקורדנציה של כל היצירה העצומה הזאת. הם קראו כל כתובת, כל מטבע וכל טביעת חותם, כל פיסת קלף וכל פפירוס, כל דף נייר; הם פירקו את החיבורים וניתחו ניתוח דקדוקי את כל התיבות שבהם.

כך קם ונהיה ארכיון שלם של היצירה העברית למן התקופה שלאחר המקרא ועד סוף ימי הגאונים, אף הוא יחיד מסוגו בעולם.

פרי עמל השנים הללו הוא מסד נתונים נגיש לכל מעיין. הוא מחזיק כשישה וחצי מיליון תיבות ערוכות עריכה דקדוקית מלאה המאפשרת שליפה מהירה של כל תיבה לפי צורתה או לפי שורשה, והצגתה בהקשרה בכל המקומות שהיא נתונה בהם. כך קם ונהיה ארכיון שלם של היצירה העברית למן התקופה שלאחר המקרא ועד סוף ימי הגאונים, אף הוא יחיד מסוגו בעולם. לפי שעה הושלם הארכיון של הספרות העתיקה. במקביל הולך ונבנה מסד נתונים של הספרות החדשה מימי ההשכלה ועד ימינו.

עוד עבודה מרובה לפנינו: יצירת ארכיון דומה לתקופת ימי הביניים. מאות חיבורים מן התקופה הפורייה ביותר

ארכיון לאומי של טקסטים עבריים

הארכיון האמור של מפעל המילון ההיסטורי, לא רק ארכיון של מילים הוא, אלא גם ארכיון של טקסטים – מועתקים על פי כתבי היד הטובים ביותר, מנותחים ומעובדים על פי עקרונות מדעיים מובהקים. העמדתם המדויקת של הטקסטים פתחה אופקים חדשים לפני העוסקים בספרות חז"ל, ובפעם הראשונה נתאפשר לקהל המשכיל עיון בפרקי יצירה יהודית שהיו חבויים לפני כן בספריות מרוחקות בארצות העולם. בהם יצירות פיוט ותפילה שנעלמו מעבודת בית הכנסת זה דורות ונקלטו בארכיון המילון ההיסטורי ועומדים לרשות כל אדם באתר האקדמיה במרשתת. חוקרים ואף תלמידים מתקדמים משתמשים יותר ויותר באוצרות הגנוזים של הפיוט שעכשיו אפשר להגיע אליהם בלא טורח. זו מהפכה במחקר הטקסטים של היהדות הקדומה. יכול אדם לראות בדברים שהושגו עד עכשיו ובהישגים דומים להם שאפשר להשיג בעתיד – מפעל לעצמו, מפעל לאומי המיועד לחוקרים ולמתעניינים גם בלשון העברית וגם בכל הכתוב בה. פרסומם המתוכנן של הטקסטים העבריים מראשית ימי ההשכלה ועד אמצע המאה העשרים באתר האקדמיה יפתח פתח למהפכה דומה במחקר הספרות העברית החדשה ולשונה.

ביהדות מצפים לגאולה, על יצירות הפיוט והשירה, ההגות והפילוסופיה, הדקדוק והפרשנות שבהם.

הואיל ואנו מפעל לאומי, פתחנו שערינו לאומה: כל אדם בישראל יכול לבוא בהם ולהפיק מן המידע המוצע בו את מבוקשו לעיונו ולהרחבת דעתו.

הואיל ואנו מפעל לאומי, פתחנו את שערינו לאומה: כל אדם בישראל יכול לבוא בהם ולהפיק מן המידע המוצע בו את מבוקשו לעיונו ולהרחבת דעתו. כמה מפעלי תרבות כאלה איכא בשוקא?

עתה הגיעה העת לעיבודו המילוני של החומר שקליטתו הושלמה, היינו לכתובת הערכים המצטרפים לכדי מילון של התקופה העתיקה. עובדי המילון טורחים בכינוס המובאות שמילה פלונית נזכרת בהן. הם ממיינים אותן על פי גוני המשמעות של המילה הנדונה, הם עורכים את המובאות הנבחרות עריכה כרונולוגית המייצגת את גלגולי המשמעות מדור לדור, ומציעים את ההגדרות העולות מן ההקשר הנתון במובאות. הפקת הערכים היא בראשית צעדיה, ואנו מנסים ניסיונות כדי לברר את דרכנו. אם יהיו לנו משאבי האנוש הדרושים, יקום המילון ההיסטורי על יסוד הניסיונות הללו.

פרופ' אברהם טל הוא עורך המילון.

מאגרי המילון ההיסטורי

הספרות העתיקה

בספרות העתיקה נכללים כל הטקסטים שנכתבו עברית למן המאה השנייה לפנה"ס ועד המאה ה-11 לסה"נ. עיבוד מרבית החומר – ובו כתובות ומטבעות, תעודות מדבר יהודה, תלמוד ומדרש, הפיוט הקדום וספרות הקראים – הגיע כמעט לסימום. המאגר יגיע להשלמתו עם גמר עיבודה של ספרות הגאונים: תשובות ואיגרות, פירושים לתלמוד וחיבורים עצמאיים.

במאגרי הספרות העתיקה 6,443 חיבורים הכוללים את כל הספרות העברית שלמון חתימת המקרא ועד מוצאי תקופת הגאונים. כ־15,000 כתבי יד שימשו להתקנה. מספר המילים בכל החיבורים: 9,058,298.

ספרות ימי הביניים

בשנת תשס"ח (2008) הוחל בעיבוד טקסטים מימי הביניים. בשלב הראשון מכונסות יצירות מתור הזהב של שירת ספרד ובהן כל יצירותיהם של שמואל הנגיד, שלמה אבן גבירול ויהודה הלוי. כמו כן מעובדים טקסטים מן הספרות הרבנית שבין המאה ה-11 למאה ה-16. ספרות זו מחזיקה את עיקר הכתיבה העברית של התקופה, והשפעתה על לשון הדורות הבאים מכרעת. בעתיד יכונסו חטיבות ספרות נוספות, בראשן ספרות מדע וספרות התרגום.

הספרות החדשה

בשנת תשכ"ט (1969) הוחל בכינוס יצירות הספרות החדשה – הספרות שנכתבה מראשיתה של תקופת ההשכלה העברית בגרמניה, באמצע המאה ה-18, ועד קום המדינה. כונסו יצירות ממגוון סוגים: ספרות יפה, ספרות מדעית, עיתונות, כתבי עת ועוד. הטקסטים מותקנים על פי נוסחם הראשון שבדפוס. משנת תשס"ט (2009) הורחבה היריעה לספרות מראשית העת החדשה שחברה באיטליה ובאמסטרדם (מסוף המאה ה-15 ואילך).

במאגרי הספרות החדשה של מפעל המילון ההיסטורי 633 חיבורים, גדולים וקטנים, פרי עטם של כשמונים מחברים, ובהם כ־10,109,000 מילים; מתוכם 217 חיבורים שעייבדם הסתיים, ובהם כ־3,234,000 מילים שנרשמו להן ערכים.

את חיבוריהם של שלושה סופרים גדולים – מנדלי מוכר ספרים, ביאליק ועגנון – בכוונת המפעל לעבד במלואם. מחיבוריהם של שאר הסופרים – ובהם אחד־העם, ברנר, ברקוביץ', גנסין, הזז, ז'בוטינסקי, מאפו, מנדלסון, סמולנסקי – יעובד מבחר.

המילון ההיסטורי – מה הוא? גבריאל בירנבאום

מילון היסטורי

מילון היסטורי הוא לרוב חד־לשוני, אבל הוא שונה מאוד מן המילונים שהזכרנו עד כאן. מילון היסטורי צריך לכלול את כל המילים בשפה – מראשיתה ועד היום הזה; וכפי שהשם מעיד, הוא אמור למסור את תולדותיה של כל מילה ומילה: מה היו צורותיה במשך הדורות, מה הייתה משמעותה הראשונה, מה המשמעויות שנוספו לה, ומה שינויי המשמעות שעברו עליה מאז היותה ועד היום; ואם אין המילה עוד בשימוש, ילמדנו המילון עד מתי השתמשו בה ואימתי פסקה מלשמש. גם גזרון המילה (אטימולוגיה) יינתן במילון היסטורי: מה מקורה; האם היא שאולה משפה זרה כלשהי; ואם מקורית היא, מה מקבילותיה בשפות האחרות (במילון עברי: השפות השמיות, כגון ערבית, ארמית, אכדית, כנענית).

מילונים היסטוריים של אומות העולם

נזכיר שלושה מילונים היסטוריים גדולים של אומות העולם שהם בבחינת יצירות מופת:
לגרמנית: J. Grimm – W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, Leipzig 1854-1960 (המחברים הם האחים גרים הנוודים מאוספי הסיפורים לילדים);
לאנגלית: J.A.H. Murray (et al.), *The Oxford English Dictionary*, Oxford 1884-1928; 1989²;
לצרפתית: M.P.É Littré, *Dictionnaire de le langue française*, Paris 1863-1877.

אם נשאל אדם כלשהו מה הוא מילון, יאמר לנו בוודאי: זה ספר שיש בו אוסף מילים מסודרות לפי אלף־בית, ותפקידו להסביר את המילים האלה. ואכן המילונים המוכרים לנו עושים בדיוק את זה.

מילונים דו־לשוניים ומילונים חד־לשוניים

רובנו מכירים לפחות שני סוגי מילונים: **מילון דו־לשוני** מתרגם את המילים משפה אחת לשפה אחרת (שפת היעד), והוא בא לסייע למי ששפת היעד אינה שפתו. **מילון חד־לשוני** – שאינו מתרגם – מסביר את המילים על ידי הגדרות קצרות ובעזרת מילים נרדפות. דוגמה למילון כזה בעברית הוא מילונו המפורסם של אברהם אבן-שושן. מי נזקק למילון כזה? והרי הדובר אמור לדעת את המילים בשפתו? ובכן מתברר ששום דובר שפה, אפילו היא שפת אמו (הבלשנים מכנים אותו "דובר ילידי"), איננו יודע את כל המילים שבשפתו. נדמה שישראלים רבים יזדקקו למילון כשייתקלו במילים **בוֹקֶק**, **הַסְעָדָה**, **זָרַד**, **טִיר**, **מַעְרוּפִיָּה**, **נֶבֶךְ**, **עֲרִיף**, **קֶנֶב** (כולן מוסברות במילונו של אבן-שושן). לפעמים הדובר מעוניין בהגדרה מדויקת של מילה מוכרת, ובייחוד כדי להבדיל בינה ובין מילה אחרת שמשמעותה קרובה: מה ההבדל בין **הלחמה** ל**ריתוך**? האם יש הבדל בין **מרפסת לגוזטרה**, ובין אלה ובין **אכסדרה**? ואיך נבדיל בין **רווחים** ובין **תשואה**? – על כל אלה עשוי מילון חד־לשוני לענות. עורכי דין ושופטים נזקקים למילון כזה כדי לברר אל נכון משמעות של מילה העולה בוויכוח משפטי, וגם התערבויות בין חברים מסתיימות לעתים בעיון במילון...

מילון היסטורי ללשון העברית

הצורך במילון היסטורי שלם ללשון העברית הורגש כבר במאה ה־19. יום־טוב ליפמן צונץ, מן החשובים שבאנשי "חכמת ישראל", היה אולי הראשון שהזכיר אותו במפורש וחזה ש"אקדמיה למדעים" תעסוק בכך (במאמר בכתב העת הגרמני ZDMG, כרך 10, עמ' 501).

מילון בן־יהודה

גם אליעזר בן־יהודה היה משוכנע בצורך במילון כזה. בן־יהודה ידע שכדי להחיות לשון ולחדש בה צריכים כל אוצרותיה הישנים להיות גלויים לעינינו. וכשם שבעניין תחיית הלשון לא חיכה בן־יהודה לאחרים שיעשו את המלאכה אלא החל בה הוא עצמו במלוא התנופה, כך גם במילון: הוא ניגש בעצמו לכתוב מילון לכל תקופות הלשון העברית. בתרס"ח (1908) יצא לאור הכרך הראשון, ובחיי יצאו עוד ארבעה. הבלשנים מ"צ סגל ונ"ה טור־סיני השלימו את המלאכה על יסוד החומר שאסף בן־יהודה, והכרך האחרון יצא בתשי"ט (1959), 37 שנים לאחר מותו. כעבודתו של אדם יחיד – המילון הזה, המחזיק שישה־עשר כרכים, ראוי להערצה; וביותר אם נזכור שבן־יהודה מעולם לא למד בלשנות, וכל הערותיו הבלשניות המחכימות וההשוואות לשפות השמיות האחיות הן פרי לימוד עצמי.

ראשיתו של מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה

אולי יש מן הסמליות בכך שהעבודה במילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית החלה בשנה שנשלם בה מילונו של

בן־יהודה – תשי"ט, לאחר ההחלטה של מליאת האקדמיה על כינונו בתשט"ו (1954). מילוננו הוא המשך והשלמה למילונו החלוצי של אבי תחיית הלשון בארצנו.

התקנת החומר למילון

אפשר לומר שסדר העבודה במילון היסטורי הפוך מסדר העבודה במילון חד־לשוני רגיל. במילון רגיל מתחילים בהגדרת הערכים לפי סדר האלף־בית, ולאחר שהוגדרה המילה, המילונאי מחפש טקסט שידגים את שימושה, לעתים טקסט אמיתי מְסָפֵר, מעיתון, וכיום גם ממאגרי טקסטים ממוחשבים, ולעתים טקסט שהוא ממציא. במילון היסטורי יש להכין קודם את מאגר הטקסטים של הלשון לתקופותיה, ורק על בסיסו אפשר להתחיל לכתוב את הגדרות המילים לפי משמעויותיהן בתקופות השונות. המטלה הראשונה בהכנת המילון היא אפוא התקנה ועיבוד של החומר שנכתב בעברית מתחילתה ועד ימינו. דווקא בספרות המקרא – המקור הראשון והחשוב ביותר של העברית – הוחלט שלא לעסוק בינתיים; לספרות זו יש מילונים מדעיים רבים וטובים, וניתנה אפוא עדיפות לטקסטים שאין להם מילונים כלל או שמילוניהם טעונים שיפור רב.

בחירת הטקסטים להתקנה

כדי להבין את הקושי הכרוך בהתקנת טקסטים כאלה ניקח לדוגמה את אחד מספרי היסוד שלנו: המשנה. לכאורה אפשר לקחת את המשנה הנמצאת על המדף ולהכניס את המילים הכתובות בה למאגר המילון. אבל נחשוב לרגע: מתי נערכה

בריחה
סלון
ג
קנה-חדה

E. BEN IERUSA
THESAUROS
III

בריחה
סלון
ד
חדון-זרת

E. BEN IERUSA
THESAUROS
IV

בריחה
סלון
ה
ספה

E. BEN IERUSA
THESAUROS
V

בריחה
סלון
ו
להת

E. BEN IERUSA
THESAUROS
VI

בריחה
סלון
ז
נסד

E. BEN IERUSA
THESAUROS
VII

בריחה
סלון
ח
נסם-סהה

E. BEN IERUSA
THESAUROS
VIII

בריחה
סלון
ט
ג-מתרה

E. BEN IERUSA
THESAUROS
IX

בריחה
סלון
י
פ-מרתם

E. BEN IERUSA
THESAUROS
X

בריחה
סלון
יא
פ-קדום

E. BEN IERUSA
THESAUROS
XI

בריחה
סלון
יב
קרד-רצוי

E. BEN IERUSA
THESAUROS
XII

בריחה
סלון
יג
רצוי-שלכו

E. BEN IERUSA
THESAUROS
XIII

בריחה
סלון
יד
יד

E. BEN IERUSA
THESAUROS
XIV

בריחה
סלון
טו
שלל-מרתם

E. BEN IERUSA
THESAUROS
XV

המשנה? בערך בשנת 200 לסה"נ, דהיינו לפני כאלף ושמונה מאות שנה! שנים רבות כל כך של העתקה והדפסה בוודאי נתנו את אותותיהן בטקסט. כמובן, מה טוב היה לו היה בידו של ר' יהודה הנשיא, עורך המשנה, או לפחות כתב יד מתקופתו. לצערנו לא נמצאו כתבי יד כאלה, ולא נותר לנו אלא להסתפק במה שיש בידו: כתבי יד מן השנים 1000-1400 לסה"נ.

אם נפתח באקראי עמוד כלשהו במשנה המודפסת ונשווה אותו למקום המקביל בכתב יד מהימן, נגלה הבדלים רבים (ראו להלן); אמנם רובם אינם נוגעים לתוכן הדברים, אבל הלשון שונתה הרבה בידי המעתיקים. יש שהשינויים הם פרי שגגות וטעויות של הסופר, ויש שהם "תיקונים" של מעתיקים שהתאימו את לשון המשנה המקורית ללשון המקרא, שהרי העברית כבר לא חייטה בפיהם, ודרכי לשון המקרא היו מוכרות להם הרבה יותר ונחשבו למופתיות.

על יסוד מחקרים נבחר כתב־היד המהימן ביותר לכל חיבור, "אב־טקסט", ועל פיו הותקן הטקסט למאגר המילון.

הכנת קונקורדנציות

אחרי שהותקן הטקסט של חיבור כלשהו, למשל של המשנה, ניגשים להכנת קונקורדנצייה לחיבור, כלומר רשימה של כל המילים שהחיבור מכיל בצירוף מראי המקומות שלהן ומובאה שבתוכה המילה נתונה. שלב זה הוא שלב הכרחי בדרך לכתובת המילון. לאחר שיהיו בידו קונקורדנציות לכל החיבורים, נדע איפה מופיעה כל מילה, ולפי ההקשרים שהיא נתונה בהם נוכל לעמוד על משמעותה בכל הקשר. כך נדע אם יש למילה

משמעות אחת בלבד (דבר נדיר למדי) או כמה משמעויות, ומה הן המשמעויות האלה. כמו כן נוכל לראות אם השתנו משמעויותיה של המילה במשך הדורות, שהרי המאגר יכול יצירות מכל תקופות הלשון.

הקונקורדנציות של האקדמיה לעומת מהדורות אחרות

אמנם כבר יש קונקורדנציות לחלק מן היצירות הקלסיות של העברית, ומה תוסיף הקונקורדנצייה שלנו עליהן? כיוון שמילוננו מתקין את הטקסטים על פי כתבי יד, גם הקונקורדנצייה עשויה על פי עדי נוסח אלו. נדגים את ההבדל בדוגמה אחת. במסכת אבות פרק א משנה ח כתוב: אל תעש עצמך **כעורכי הדיינים** – כך בדפוסים. הביטוי **עורכי הדיינים** מזכיר את הצירוף **עורך־דין** בלשון ימינו, וכך אכן פירשוהו כמה ממפרשי המשנה. אבל אם נעיין בכתב יד קאופמן נראה שכתוב **כערכי**, ואם נתבונן היטב נראה שמישהו "תיקן" את האותיות הראשונות, ובמקור היה כתוב **ארכי דיינים** (וכך גם בכתב־יד אחרים). מתברר שזו מילה השאולה מיוונית, ומשמעותה 'ראש', וכאן: 'ראש הדיינים'. היא רכיב גם במילים שאולות אחרות: **ארכיבישוף** (ראש הכמרים); **ארכיטיפוס** (אב־טיפוס, טיפוס ראשי). גם מילה זו נעלמה מהקונקורדנציות הרגילות למשנה.

תרומת המחשב לעבודת המילון

ועוד מעלה אחת לקונקורדנצייה שלנו: הכול נעשה באמצעות המחשב. כאן המקום להזכיר את חזונו ותעוזתו של מייסדו ועורכו הראשון של המילון, פרופ' זאב בן-חיים. כבר בשנות החמישים, כשאיש כמעט לא ידע מחשב מהו, היה ברור לו שכל העבודה במילון שלנו צריך שתיעשה באמצעות המחשב, או כפי שכונה אז: מכונות מְכַנְגֵרפיות. מרכזים לניתוח ספרותי ובלשוני באמצעות המחשב החלו לקום רק בסוף שנות החמישים של המאה הקודמת, בין השאר באיטליה, בגרמניה, בהולנד ובצרפת, ומפעלנו היה מהחלוצים בתחום הזה. היום אין יתרונות העבודה במחשב טעונים הוכחה.

ייחודם של מאגרי המילון ההיסטורי

נתאר לעצמנו אדם שמחפש את המילה **מחשבה** במאגר מידע כלשהו; באמצעי החיפוש של היום ימצא בלי קושי את כל ההקשרים שהמילה מופיעה בהם. כך יהיה גם אם יחפש את המילה **מחשבותיהם**. אבל האם יוכל לקבל במקובץ גם את כל ההקשרים שבהם מופיעה המילה **מחשבה** לנטיותיה, כלומר גם **מחשבותי, מחשבתך, מחשבותיי** וגם בצירוף מילות **למחשבה, במחשבותיו?** ברוב המאגרים אין הדבר אפשרי. יתר על כן: רוצה אדם לדעת מה הן כל המילים בעברית מן השורש **חש"ב**, פעלים ושמות עצם, וההקשרים שהן מופיעות בהם – ברוב המאגרים אין דרך למצוא זאת. במילוננו שתי הפעולות אפשריות בקלות רבה. מה הסיבה?

שלא כמו במאגרי מידע דומים, לכל מילה, כלומר לכל צורה,

אנחנו קובעים ערך ושורש. למשל, בדוגמה שהבאנו לעיל, כל המילים **מחשבותי, מחשבתך, מחשבותיי, למחשבה, במחשבותיו** – נרשם להן הערך **מחשבה** והשורש **חש"ב**. מעתה מי שיחפש את הערך **מחשבה**, יקבל את כל המילים שמנינו על הקשריהן. ואם יחפש את השורש **חש"ב**, יקבל נוסף על אלה גם מילים כמו **חשיבה, חשבון, חשיבות**, וגם את הפעלים לבנייניהם: **חשב, נחשב, חישב** וכו' – כל המילים האלה בכלל הקשריהן. כמובן, יכול אדם למצוא הקשרי צורה מסוימת דווקא, כגון **חשיבותה, חישבותי, מתחשבת**.

כתיבת ערכי המילון

ומה באשר לגוף המילון? בשנת תשמ"ב (1982) הוציא מפעל המילון חוברת לדוגמה בשם "השורש ער"ב". זאב בן-חיים, היוזם והעורך גם של החיבור הזה, בחר בכוונה בשורש שנגזרים ממנו ערכים רבים; נמצאו לא פחות מעשר הוראות יסוד, ואלה חולקו לערכיהם; המשמעויות של כל ערך הוגדרו, וניתנו המובאות המתאימות מכל תקופות הלשון. לצורך החוברת השתמשו בכל החומר שהותקן עד אז במילון והשלימו אותו בחומר נוסף ממקורות אחרים לתקופות שטרם טופלו במילון. בשנת תשס"ה (2005) התחלנו לכתוב את ערכי המילון כתיבה שיטתית, בינתיים רק על יסוד החומר שבספרות העתיקה, החל באות תי"ו. בינתיים נכתבו כ־250 ערכים השייכים לכ־50 שורשים.

ד"ר גבריאל בירנבאום הוא חוקר במפעל המילון.

כתבי היד של מפעל המילון

מאוצרות מפעל המילון

משנה אבות א, ז-ח

כתב יד קאופמן (המאה הי"ב)

דפוס "אשכול"

יְהוֹשֻׁעַ בֶּן פְּרַחְיָה וְנִתְאִי הָאֲרָבִלִי קִבְּלוּ מֵהוֹן
רַב, וְקָנָה לָד חֵבֶר, וְהָיוּ דִן אֶת כָּל הָאָדָם
לְכַף זְכוּת.

נִתְאִי הָאֲרָבִלִי אָמַר: הִרְחַק מִשְׁכַּן רַע,
וְאֵל תִּתְחַבֵּר לְרָשָׁע, וְאֵל תִּתְיַאֵשׁ מִן
הַפְּרָעָנוּת.

יְהוּדָה בֶּן טַבָּאי וְשִׁמְעוֹן בֶּן שָׁטַח קִבְּלוּ
מֵהֶם. יְהוּדָה בֶּן טַבָּאי אָמַר: אֵל תַּעֲשֶׂה
עֲצָמָךְ כְּעוֹרְכֵי הַדֵּינִין; וְכִשְׂיֵהוּ בְּעַלֵּי
דֵינִים עוֹמְדִים לְפָנֶיךָ, יֵהוּ בְּעֵינֶיךָ
כְּרָשָׁעִים; וְכִשְׁנַפְטָרִים מִלְּפָנֶיךָ, יֵהוּ
בְּעֵינֶיךָ כְּזֹכָאִין, כְּשִׁקְבְּלוּ עֲלֵיהֶם אֶת הַדֵּין.
שִׁמְעוֹן בֶּן שָׁטַח אָמַר: הָיוּ מְרַבֵּה לַחֲקוֹר
אֶת הָעֵדִים; וְהָיוּ זֹהִיר בְּדַבְרֶיךָ, שְׂמָא
מִתּוֹכֶם יִלְמְדוּ לְשִׁקֵּר.

השוואה בין כ"י קאופמן לדפוס "אשכול"

תְּיַאֵשׁ / תִּתְיַאֵשׁ – הצורה בכתב־היד מיוחדת וחרוגה.

כְּעוֹרְכֵי דֵינִים / כְּעוֹרְכֵי הַדֵּינִין – בכתב־היד = כארכי
דיינים, שאילה מיוונית.

וְכִשְׂיֵהוּ... יֵהוּ... יֵהוּ... / וְכִשְׂיֵהוּ... יֵהוּ... יֵהוּ –
בכתב־היד צורות מיוחדות, מקצתן על דרך הארמית.

כְּזֹכָאִין / כְּזֹכָאִין

וּמִתְיַי / וְנִתְאִי – אולי ביקשו להימנע משם של שליח נוצרי.

מֵהֶם – חילופי מ"ם בנו"ן בסופי מילים שכיחים בלשון חז"ל.

לְךָ... לְךָ / לְךָ... לְךָ – בלשון חז"ל התמזגו הכינוי לזכר ולנקבה בהשפעת
הארמית.

הָאָדָן / הָאָדָם – דוגמה נדירה של חילוף מ"ם בנו"ן שלא בצורך דקדוקי.

תִּתְחַבֵּר / תִּתְחַבֵּר

מִן הַפּוּט: קְדוּשַׁתָּא לְשַׁבַּת וְתַאמְרָא (צִיּוֹן) (מִשְׁבְּתוֹת הַנְּחֻמָּה)

חיברו הפייטן הארץ־ישראלי ר' אלעזר בירבי קליר בן המאה ה־7 לסה"נ.

את הפיוט נהגו לומר עד למאה ה־12 בתפילת שחרית בשבת השנייה שאחרי תשעה באב.

(הנקדן מחליף פתח בסגול באופן חופשי כהיגוי התימני המסורתי, היגוי שהיה נפוץ גם בקהילות מצרים בתקופה שבה נאמר הפיוט.)

אִם הַבָּנִים פְּיוֹנָה מְנַהֶמֶת
בְּלֵב מְתַאֲוֶנֶת וּבִפֶּה מְתַרְעָמֶת
גּוֹעָה בְּבָכִי וּבְמַר נֹאמֶת
דְּמַעוֹת מַזְלֶת וְדוּמָמֶת וְנֹדְהֶמֶת

מַה תִּתְאֲוֶנֶי עָלַי יוֹנְתִי
נֶטַע חֶמֶד עָרוּגַת גְּנָתִי
שֵׁיחַ פְּלוּלֶהָ כְּפָר עֵינֵי תִי
עֶטוּר בְּךָ כְּאֵז חֲנִיתִי

לָעַם וּלְנַחֲלָה / לְשֵׁם וּלְתַהֲלָה
עֲשׂוֹתֶךָ כְּאֵז בְּאֶהֱב חוֹלָה
הַיּוֹתֶךָ בְּגִנֶּךָ מְרַעֲנֶנֶת שְׁתוּלָה
טְלָלֵי חַיִּים לְךָ לְהַזְהִילָה

על פי כתב יד אוקספורד (2736/m) c-20, עמ' 29

התעתיק מתוך: שולמית אליצור, קדושה ושיר, קדושתאות לשבתות הנחמה לרבי אלעזר בירבי קליר, ירושלים תשמ"ח

נחליאלי – איך נולד ערך במאגר הספרות החדשה

נְחֻלְיָאֵלִי הַמְצִיָּי (נעמיינעבאכשטעלצע, אקקערסאננען, ווייפֿשטערץ) *M. alba.* שם העוף הזה, כשם יתר בעלי כינוי, הוא כפני שדרכו לשכון אצל נחלי מים, ונקרא גם-כן הַאָבֶר, מאשר ילקט אחרי הַאָבֶר בשדה, בעת יחרוש ויטרד אדמתו. נפו אמוץ-דשני, כצהו הצדו לבנים, ובבציר יש כתם שחור על גרונו הלבן. וגבו ארוך כמו נחלי, שתי נוצותיו הקיצונות לבנות מעט, ושמנה נוצותיו התיכונות הן שחורות. ארכו שבע אצבעות וחצי. משכנו באירופה וסיביריה עד ירכתי צפון. אוהב לשכון בקרבת נאות אדם אצל הַפְּרָכּוֹת ובערמות עצים. בבציר יעזוב את ארצנו ויחזר לשוב אלינו באביב, ובזאת צפוי הוא פעמים רבות אלו אסון ופגע כאשר ישוב השלג לכסות הארץ שנית. מאכלו שרצים ותולעים, אשר יחפשו, אצל המים, גם במדבנה ומרעה עדרים; וְקָנָן שחי פעמים בשנה בבנינים ובחורי החומות, בחורי העצים ובמחלות עפר ובין עצים גרועים וכדומה. יעשה לו קן טוב וחם, והנקבה תלמט בתוכו ארבע עד ששנה ביצים לבנות מעט בכתמים אֶמְצִים. הקוקיאה ילמט שם לפעמים ביציו ועל הצפור התמימה הוו לכלכל את ילדיו בניחם מן הביצים עד אשר יגדלו. העוף הנחמד הזה יעופף בהפיה, יתקוטט לעתות עם אחיו, אף יארח אתם לחברה ויגרש בזעקה גדולה את העופות הדורסים והקוקיאה. הזכר לא ישיר בקול רם ושירו איננו מְשֻׁבָּה. נפח יוקשים ילכד לא בנקל. בבית לא יאריך ימים.

את שם הציפור **נְחֻלְיָאֵלִי** חידש שלום יעקב אברמוביץ, שנודע לימים בשמו הספרותי **מנדלי מוכר ספרים**. השם נְחֻלְיָאֵלִי בא בספרו תולדות הטבע, שיצא לאור בשלושה חלקים בשנים תרכ"ב-תרל"ג (1862-1872). הספר הוא בעיקרו תרגום מעובד לספרו הגרמני של הַרְלֵד אֹטְמֶר לְנֶן *Gemeinnützige Naturgeschichte* ולספרים אחרים. אברמוביץ חידש בספר זה שמות עבריים לבעלי חיים רבים – יונקים, עופות, זוחלים ודו-חיים – וגם הביא מחידושי אחרים שקדמו לו. רבים מחידושים אלו משמשים אותנו עד עצם היום הזה, ובהם נְחֻלְיָאֵלִי. בשל חשיבותו הרבה של ספר **תולדות הטבע** למינוח המדעי העברי ובשל חשיבותו להבנת התפתחות לשונו של מנדלי – 'יוצר ה"נוסח"', כמטבע שטבע ביאליק – הוזנו שלושת חלקיו למאגר הספרות החדשה של מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, הותקנה להם קונקורדנצייה במתכונת המפעל, והם מן המקורות החשובים ביותר העומדים לרשותנו.

תָּקַן – ערך לדוגמה (על פי הספרות העתיקה)

תָּקַן ש"ע; זכר

התצורה והניקוד: משקל קָטַל

התפוצה: 133 היקריות במאגר

התיעוד הראשון במאגר המילון: 200-250 לסה"נ

א. הדרך הראויה, הסדר הראוי, חוק

1. [לפני 300 לסה"נ] היאך איפשר שיגלח תגלחת אחת ותעלה לו לנזירותו ולצרעתו? "א" [=אמר] לו: תִּקַּן ()(ה)דבר: לא עולה בימי גמרו, עולה בימי ספרו; לא עולה בטהור, עולה בטמא".

(ספרי במדבר לח, עמ' 42; כ"י וטיקן 2:32)

הערה: במקבילה בתוספתא גרסת כ"י וינה תקון הדבר; כ"י ערפורט: תקין.

2. [400-450 לסה"נ] אמרו לו: תקן הדבר: לא תעלה לו ימי גמרו, לא תעלה לו ימי ספירו; לא תעלה לו לטהר, לא תעלה לו לטמא (ירושלמי נזיר ב, י, נב, ב; כ"י לידן, סקליגר 3)

3. [לפני 800 לסה"נ] השבתות נקראו קדוש - - - שלא תהא סופר את הימים לשכירותך! אלא! [צ"ל: ולא] לחשבון תקן מלאכתך, כדרך שאחרים מונין, ולא! [צ"ל: אלא] תהא מונה לשם שבת. (מדרש אגור, פרשה כ, עמ' 363; כ"י JTS 5005)
הערה: בכ"י JTS 4893 הגרסה היא תקון.

ב. (לרוב בצמוד למילת היחס כ־ ועם כינוי הקניין החבור) כסדר, כראוי, כהלכה, כחוק

לשימוש זה יש מובאות רבות, מהן מובאת כאן רק אחת.

4. [200-250 לסה"נ] התחילו הגשמים מנטפים. אמ' [=אמר]: לא כך שאלתי, אלא גשמי בורות, שיחים ומערות. ירדו בזעף. אמ' [=אמר]: לא כך שאלתי, אלא גשמי רצון, ברכה ונדבה. ירדו כתיקנן, עד שעלו ישרא' מירוש' [=ישראל מירושלים] להר־הבית מפני הגשמים. (משנה תענית ג, ח; כ"י קאופמן A50)

הערות אטימולוגיות לערך תָּקַן

היקריות צורת הנפרד מעטות מאוד, ובשתיים מן השלוש יש גרסה שונה בעדי הנוסח האחרים (ראה את ההערות למובאות 1 ו-3). מכאן שאין ודאות שאמנם נהגה צורת הנפרד בלשון חז"ל. השימוש המתועד, כמעט כולו, צמוד למילת היחס כ־ ועם כינוי הקניין: כְּתִיקְנֵנוּ, כְּתִיקְנֵנוּ וכו'.

הערך תָּקַן אינו נמצא במילונים הקודמים ללשון חז"ל (לוי אינו מביאו כלל; יאסטרוב ודלמן מנקדים תָּקַן, והיא גזירה לאחור שאין לה על מה שתיסמך). במילון בן־יהודה מנוקד תָּקַן, והעורך טור־סיני מעלה את ההשערה שהצורות הנטויות הן בעיקרן מקור שהפך לשם עצם, דוגמת מְכַרֵּם מן מְכַר.

